

T. Shevchenko

DENTICULATE MOUSTERIAN OF UKRAINE: HISTORIOGRAPHICAL APPROACH

The research of Denticulate Mousterian in Ukraine passed through two main contrast stages. Firstly, some industries were attributed to denticulate variant of Bordes classification. Then skepticism in anthropogenic nature of denticulates and notches arose. As a result, the industries were reinterpreted and lost their denticulate status. Today only the industry of upper layer of Andriivka 4 can be truly recognized as belonging to Bordes' denticulate facies of Mousterian.

Keywords: Paleolithic, Denticulate Mousterian, Ukraine, Historiography.

Матеріал надійшов 06.05.2015

УДК 903.4“632”(045)

Цеунов І. А.

ВІДКРИТТЯ ТА ПЕРШІ ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЗИНСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

У статті йдеться про польові дослідження Мізинської стоянки протягом 1908–1932 рр. Основну увагу приділено еволюції методики досліджень, поглядам дослідників на природу культурного шару пам'ятки. Під час написання роботи залучено значну кількість архівних документів (чернеток, неопублікованих праць дослідників, звітів, фотографій).

Ключові слова: Мізин, палеоліт, мамонтова фауна, шурф, розкоп.

Мізинська палеолітична стоянка відома в усьому світі. Знаковими стали знахідки з Мізина, що були отримані в результаті польових досліджень після Другої світової війни. Польові дослідження початку ХХ ст. менш відомі для широкого загалу. Мізинська палеолітична стоянка в довоєнні часи досліджувалась з 1908 по 1932 рр.

Джерелами досліджуваної теми є архівні документи, неопубліковані праці дослідників Мізинської стоянки першої половини ХХ ст. Архівні документи розкидані між Києвом та Санкт-Петербургом. Дані про дослідження 1908–1916 рр. (під загальним керівництвом

Ф. К. Вовка) містяться в іменному архіві Ф. К. Вовка в Науковому архіві (НА) Інституту археології (ІА) НАН України, а також у фондах Імператорської археологічної комісії в Санкт-Петербурзі. У НА ІА НАНУ, в іменному архіві М. Я. Рудинського збереглися копії звітів за 1912–1913, 1916 рр. З 1912 р. у польових дослідженнях Мізина активно брав участь один зі слухачів Ф. К. Вовка Л. Є. Чекаленко, котрий уже у 1916 р. фактично самостійно здійснив польові дослідження пам'ятки, отримуючи консультації від Ф. К. Вовка телеграфом. Про дослідження Л. Є. Чекаленка можна дізнатись зі справи № 39 архіву Ф. К. Вовка. Збережено особисті

записи, відкритий лист (виданий ІАК), зошити, недописану статтю. У 1930 р. польові дослідження Мізинської стоянки було відновлено ще одним учнем Ф. К. Вовка М. Я. Рудинським на базі Музею (кабінету) антропології та етнології ім. проф. Ф. К. Вовка. У 1931 р. польові дослідження Мізинської стоянки не проводились, проте у 1932 р. було досліджено невеличку ділянку стоянки. У НА ІА НАНУ міститься іменний архів М. Я. Рудинського. У справах № 1–19 цього архіву знаходимо інформацію про польові дослідження 1930 та 1932 рр.

Найповніше перші дослідження пам'ятки висвітлено в неопублікованій роботі М. Я. Рудинського «Короткий огляд археологічних досліджень Мізинської палеолітичної стоянки в 1908–1916 рр.», яка входить до неопублікованої узагальнювальної праці М. Я. Рудинського, присвяченої Мізину. Цей огляд містить опис точного місцезнаходження кожного розкопу, шурфу. За змістом робота є компіляцією всіх звітів польових досліджень Мізіна, що були відомі М. Я. Рудинському [9].

У 1953 р. вийшла праця П. Й. Борисковського «Палеоліт України», в якій автор згадував Мізин як одну з ключових пам'яток для вивчення палеоліту басейну Десни, а також подано детальний опис історії польових досліджень початку ХХ ст.

У монографії І. Г. Шовкопляса «Мізинська стоянка» міститься окремий історіографічний розділ, у якому коротко систематизовано попередні дослідження вказаної пам'ятки. К. М. Полікарпович описував історію досліджень Мізинської стоянки в контексті історіографії палеоліту Білорусії та Верхнього Подніпров'я [14, с. 5–14].

В. Я. Сергін у 80-х роках опублікував працю «Структура Мезинского палеолитического поселения», в якій окремий розділ було присвячено історіографічній проблематиці. Для написання цього розділу в основному використовувалися архівні джерела Ленінградського відділення ІА АН СРСР. Документи з архіву ІА АН УРСР було залучено в невеликому обсязі, зокрема про розкопки 1907–1916 рр. У праці В. Я. Сергіна повністю відсутні будь-які відомості про польові дослідження 1911 р. Разом з тим відзначимо високий аналітичний рівень історії польових досліджень В. Я. Сергіним [16].

Л. А. Яковлева у своїй останній монографії складала каталог палеолітичного фігуративного мистецтва території України, куди увійшли артефакти з досліджень Мізіна початку ХХ ст. [19, с. 175–211].

О. О. Франко в праці 2000 р. найбільше уваги приділила етнографічним розвідкам Ф. К. Вовка.

Дослідження Мізинської стоянки протягом 1908–1916 рр. частково описано в докторській дисертації та монографії О. О. Франко. Вона спиралася на звіти Ф. К. Вовка, мемуари дочки Федора Кіндратовича Галини Федорівни, роботи І. Г. Шовкопляса, М. Я. Рудинського та ін. [17].

А. А. Чубур у своїй праці «Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения» вказує на нагальну потребу регіональних історіографічних досліджень. Науковцем коротко описано історію польових досліджень Мізіна, найбільше уваги приділено методиці польових робіт (використання М. Я. Рудинським методики кесонів). А. А. Чубур опублікував історіографічний нарис історії досліджень басейну Десни [18, с. 3–33]. Вчений згадує про участь М. К. Полікарповича в польових дослідженнях Мізіна 1930 та 1932 рр. (ані підтвердження, ані спростування цього факту ми не знайшли в доступних нам джерелах) та зазначає, що 1947 р. М. К. Полікарпович використав методику М. Я. Рудинського під час розкопок Юдинівської стоянки у 1947 р. [18, с. 19].

Палеолітична стоянка в Мізині була п'ятою виявленою пам'яткою доби каменю на території Російської імперії та третьою в Україні. На початок ХХ ст. на території України було віднайдено дві стоянки доби палеоліту: Ф. Камінським відкрито та досліджено Гінцівську стоянку, а В. В. Хвойкою – Києво-Кирилівську. У Росії О. С. Уваров розпочав дослідження в Костьонках та Карачарівської стоянки.

Перший дослідник Мізіна Ф. К. Вовк сприймав знахідки В. В. Хвойки на Кирилівській стоянці в Києві як унікальні для Східної Європи в цілому. Ф. К. Вовк ознайомлював європейську спільноту з українськими пам'ятками мистецтва, публікуючи описи їх французькою мовою [1, с. 15–25].

Мізинську стоянку було відкрито напередодні XIV археологічного з'їзду. У 1907 р. Ф. К. Вовку було видано відкритий лист на дослідження в Чернігівській та Кам'янець-Подільській губерніях. За спогадами дочки Ф. К. Вовка, дослідник оглянув Мізинську стоянку ще 1907 р., а про її відкриття повідомив наступного 1908 р. на XIV археологічному з'їзді [17, с. 232].

Плейстоценові кістки виявили в садибі козака С. Кошеля, селяни привезли їх до Чернігова, де знахідки передали до музею. Ф. К. Вовк серед колекції кісток побачив оброблені людиною кам'яні знаряддя праці, які свідчили про наявність у тому місці археологічної пам'ятки. Дослідник домовився про те, що господарчу яму, де знайшли кістки мамонтів, не засиплють до його

приїзду. На початку літа 1908 р. Ф. К. Вовк зі своїми учнями С. І. Руденком та П. П. Єфименком прибули до Мізина та розпочали дослідження [2, с. 1; 17, с. 233].

Ф. К. Вовк обіймав посаду приват-доцента в Петербурзькому університеті. Основна аудиторія, яку він міг зацікавити польовими дослідженнями палеоліту, – студенти університету. Так, протягом 1907–1916 рр. Ф. К. Вовку в дослідженнях пам'ятки допомагали Л. Є. Чекаленко, П. П. Єфименко, В. В. Сахаров, С. І. Руденко, А. В. Носов, Б. Г. Крижановський та ін. [16, с. 5]. Вони відіграли значну роль під час польових досліджень Мізина. Ф. К. Вовк мав поважний вік (1948 р. н.) на початку розкопок стоянки і слабке здоров'я. Залучення молодих людей до польових досліджень пам'ятки було просто необхідним.

Садиба козака С. Кошеля розташовувалася на першій надзаплавній терасі з північного боку під другою надзапальною терасою р. Десни. Господарча яма, де знайшли кістки, була викопана в північній частині садиби. Перед археологами стояло завдання набрати матеріал для експонування на археологічному з'їзді. Дослідники прокопали трохи нижче на північ від господарчої ями, розчистили більш ранні розкопки. У лесових відкладах виявили культурний шар, який складався з палеолітичних фауністичних залишків, кам'яних знарядь праці та вугілля. Слідів давнього мистецтва в культурному шарі виявлено не було [2, с. 3–7]. Історію відкриття Мізинської стоянки детально висвітлено в доповіді Ф. К. Вовка на XIV археологічному з'їзді в Чернігові.

У 1909 р. було закладено розкоп за 5–5,5 м від погребя С. Кошеля. До польових досліджень 1909 р. Ф. К. Вовком було залучено П. П. Єфименка, на той час студента Петербурзького університету. У ході розкопок було відкрито фауністичні знахідки, кам'яні знаряддя праці. Знайдені артефакти Ф. К. Вовк та П. П. Єфименко віднесли до пізнього періоду доби верхнього палеоліту – мадленського часу відповідно до періодизаційної схеми Г. де Мортільє. П. П. Єфименко відзначав, що кам'яний інвентар пам'ятки подібний до колекцій багатьох верхньопалеолітичних стоянок Німеччини, Франції та Австро-Угорщини. Аналіз кам'яної індустрії пам'ятки займає більшу частину праці П. П. Єфименка 1913 р. Дослідник зазначав, що Мізин – це перша стоянка доби палеоліту зі значною кількістю виразних артефактів, оброблених людиною, розкопана на території Російської імперії.

Фауністичні залишки з польових досліджень 1909 р. було визначено московським палеонтологом М. В. Павловою та швейцарським зоологом

професором Т. Штудером. У культурному шарі виявили кістки шерстистого мамонта, давнього носорога, плейстоценового коня, вовка, північного оленя та ін. [2, с. 6–9; 3, с. 62–102]. Розкопки проводилися на низькому методологічному рівні для свого часу – без розбивки квадратами, складання планів та розрізів. Відсутні свідчення про польові щоденники розкопок 1909 р. [16, с. 6].

У 1909 р. Ф. К. Вовк скаржився на брак грошей для передачі знахідок до земського музею ім. Тарновського. Земська управа не змогла виділити 200 крб для транспортування знахідок. Доля колекції залишилася невідомою. Варто відзначити, що ситуація відсутності коштів була доволі типовою для досліджень Мізина. У перші роки радянської влади прийнято було вважати, що дореволюційна археологія – справа багатих людей. Археологи стикалися з фінансовими складнощами не тільки в 1909 р., а й протягом подальших досліджень пам'ятки.

Протягом 1910 р. розкопки Мізинської палеолітичної стоянки не проводилися. Серед документів, що стосуються польових досліджень Мізина, знайдено звіт про розкопки 1912–1913 рр. У цьому звіті також подано інформацію про дослідження 1911 р. До розкопок пам'ятки долучилися П. П. Єфименко та В. В. Сахаров. У 1911 р. метою досліджень була розвідка. Археологи заклали шурф на місці недокопаного розкопу 1909 р., що сприяло виявленню декількох кісток та кам'яних знарядь праці, що стало приводом для польових досліджень у 1912 р. [10].

Унаслідок розкопок 1909 та 1911 рр. було з'ясовано, що культурний шар потужніший вище по схилу в північно-східному напрямку, а чим нижче, тим він тонший. Дослідження наступного 1912 р. проводилися за відкритим листом на ім'я студента Л. Є. Чекаленка, за участю препаратора Російського музею П. А. Смелова.

Розкопками 1912 р. було відкрито загальну площу 68 кв. м. Дослідниками закладено п'ять траншей розмірами 6 x 2 м та шурф 2 x 2 м, де було знайдено залишки вогнищ, фауністичні рештки, вироби з каменю. Помітними знахідками в скупченнях кісток стали предмети палеолітичного мистецтва: «пташки», платівки з геометричними орнаментами, підвіски (як з орнаментацією, так і без). У звіті міститься інформація, що під час польових досліджень 1912 р. було знайдено коронку (верхню частину) зуба людини в траншеях 4 та 5 [10]. Для відкриття культурного шару найняли місцевих жителів, а сам культурний шар розбирався лише керівництвом експедиції з допомогою ножів та маленьких лопат [9; 10].

У 1913 р. було вирішено докопувати траншеї минулого року. Стан здоров'я Ф. К. Вовка значно погіршився. Фактично самостійно польові дослідження здійснювали вже досвідчений Л. Є. Чекаленко та В. Г. Крижанівський. Докопувалися скупчення кісток, відкриті 1912 р. На початку серпня 1913 р. польові дослідження припинили через брак часу та несприятливі погодні умови.

М. Я. Рудинський повідомляв, що у 1914 р. польові дослідження Мізинської стоянки проводились, але свідчень про них майже немає. О. О. Франко пише, що розкопки припинилися через початок Першої світової війни [9; 17, с. 240]. Відомо, що розкоп 1914 р. закладено західніше від розкопів 1912, 1913 та 1916 рр., він є віддаленим від них.

Предметом дослідження 1916 р. була невеличка територія загальною площею 24 кв. м. Метою польових досліджень було з'єднати розкопи 1912 та 1913 рр. для складення єдиного зведеного плану. Польові дослідження одноосібно проводив Л. Є. Чекаленко. У НА ІА НАНУ зберігся відкритий лист, наданий автору польових досліджень Ф. К. Вовк і далі лишався науковим консультантом розкопок у Мізині. Під час польових досліджень 1916 р. було простежено давній ярок.

Л. Є. Чекаленко звернув увагу на те, що скупчення кісток на стоянці мають не природний, а штучний характер. Дослідник ще не ставив питання про наявність палеолітичних жител на пам'ятці, але відзначав особливості скупчень кісток, що стало першим кроком до визначення палеолітичних жител Мізина. Він зробив спробу простежити закономірності в таких скупченнях та акцентував увагу на тому, що фауністичні залишки мають порізи. Окрім того, Л. Є. Чекаленко першим висловив думку, що культурний шар Мізинської стоянки розпадається на кілька тонких горизонтів, що свідчить про повторне заселення стійбища протягом кількох років [11; 12].

Польові дослідження 1912–1914 та 1916 рр. велися траншейним способом (ширина траншеї – 2 м). Робітники знімали верхній ґрунт, а культурний шар розбирався археологами. Фіксувались бровки, а також робився загальний план розкопу, на якому позначалися знахідки кісток та оброблених людиною кременів. Під час польових досліджень було відкрито значну кількість пам'яток мобільного мистецтва, яким археологи приділили значну увагу (рис. 1, 2).

Наступні польові дослідження на пам'ятці велися у 1930 р. За цей час значно змінилась організація польових археологічних досліджень. Розкопки 1930 та 1932 рр. пов'язані з Музеєм (кабінетом) антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка та ім'ям М. Я. Рудинського, який тоді був завідувачем відділу доісторії в кабінеті (музеї). Добре знаючи Мізин та дореволюційні дослідження, М. Я. Рудинський намагався з артефактів пам'ятки організувати виставку до десятиріччя ВУАН. Для наповнення експозиції потрібно було отримати нові відомості про пам'ятку і поновити польові дослідження Мізинської стоянки [4].

Розкопки проводилися навесні та восени 1930 р. не траншеями, як це було раніше, а кесонами. Ще однією новацією було поєднання траншей у великі розкопи прямокутної форми (рис. 3). Було закладено три невеличких розкопи-кесони – «А», «В» та «С». М. Я. Рудинського цікавила наявність палеолітичних жител, вогнищ, особливості структури культурного шару загалом. Дослідник намагався перевірити здогадки Л. Є. Чекаленка про наявність палеолітичних жител на пам'ятці, декількох культурних шарів. М. Я. Рудинський застосував нову методику розбору розкопів. Археологи відкривали верхні шари ґрунту лопатами, а культурний шар – маленькими лопатками, ножами.

М. Я. Рудинський відзначав, що розкопи 1930 р. мають єдиний культурний шар, який

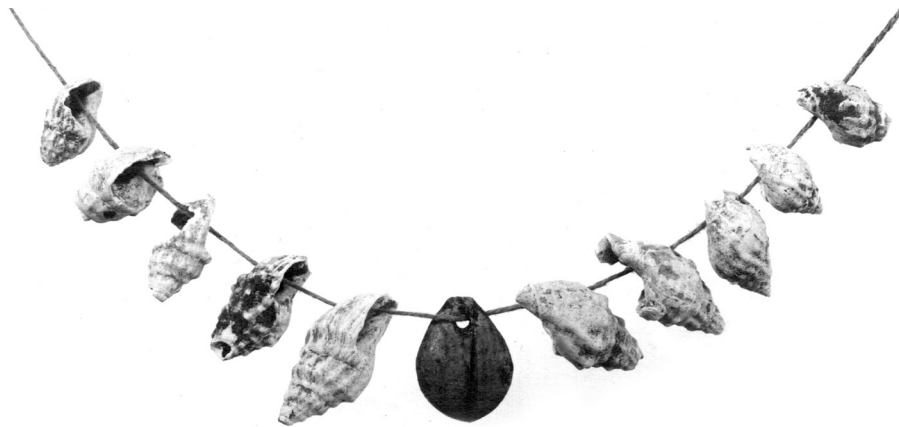

Рис. 1. Намисто. Фотографії 1909–1916 рр. [5]

поступово й повільно формувався. Культурний шар являє собою два відокремлені горизонти, які, однак, не мають між собою стерильних прошарків. Тому чітко розмежувати ці два горизонти не можна, власне, як і виявити дві доби в історії Мізинської стоянки [15]. Таким чином, М. Я. Рудинський підтвердив здогади Л. Є. Чекаленка про характер та особливості культурного шару Мізинської палеолітичної стоянки. Відомо, що М. Я. Рудинський перед початком польових

досліджень консультувався з Л. Є. Чекаленком, який тоді жив за кордоном [16, с. 7].

Під час польових досліджень 1930 р. було виявлено численні вироби палеолітичного мистецтва. У культурному шарі були наявні орнаментовані бивні мамонтів, платівки з геометричними орнаментами, підвіски, «пташки», голки, проколки, а деякі з них із нанесеними орнаментами та ін. Відомості про ці знахідки містяться в інвентарному описі польових досліджень 1930 та 1932 рр. Ці артефакти також сфотографовано для таблиць, що експонувалися на виставці та після того використані М. Я. Рудинським для систематизації матеріалів [7]. М. Я. Рудинський у неопублікованій роботі про дослідження 1930 р. відзначав, що багато документації було втрачено протягом Другої світової війни [12].

У 1932 р. було розкопано невеличку площу. Зокрема, закладено шурф за 25 м на схід від розкопу «В» 1930 р. На цій ділянці пам'ятки культурний шар ішов углиб від денної поверхні. Культурні залишки в шурфі нечисленні. Артефакти було знайдено на глибині від 5,25 до 7 м [13].

Мізинська палеолітична експедиція продовжила свою роботу і наступного 1933 р. Але сам Мізин експедиція не досліджувала. Було відкрито та почато дослідження Новгород-Сіверської стоянки, Пушкарі. Дослідження цих пам'яток відіграло помітну роль у вивченні палеоліту в Україні та становленні українського палеолітознавства [12].

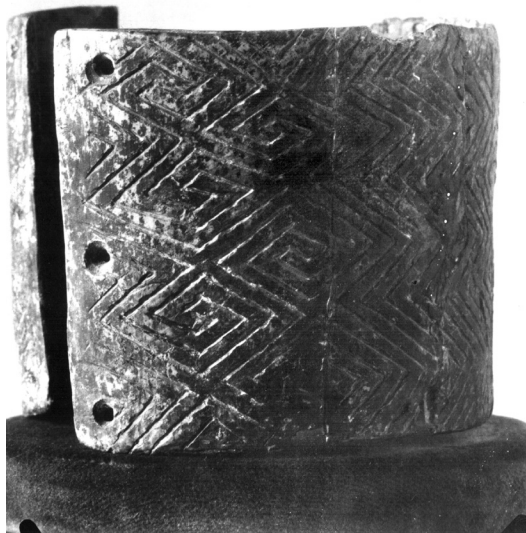

Рис. 2. Браслет з геометричними орнаментами. Фотографії 1909–1916 рр. [5]

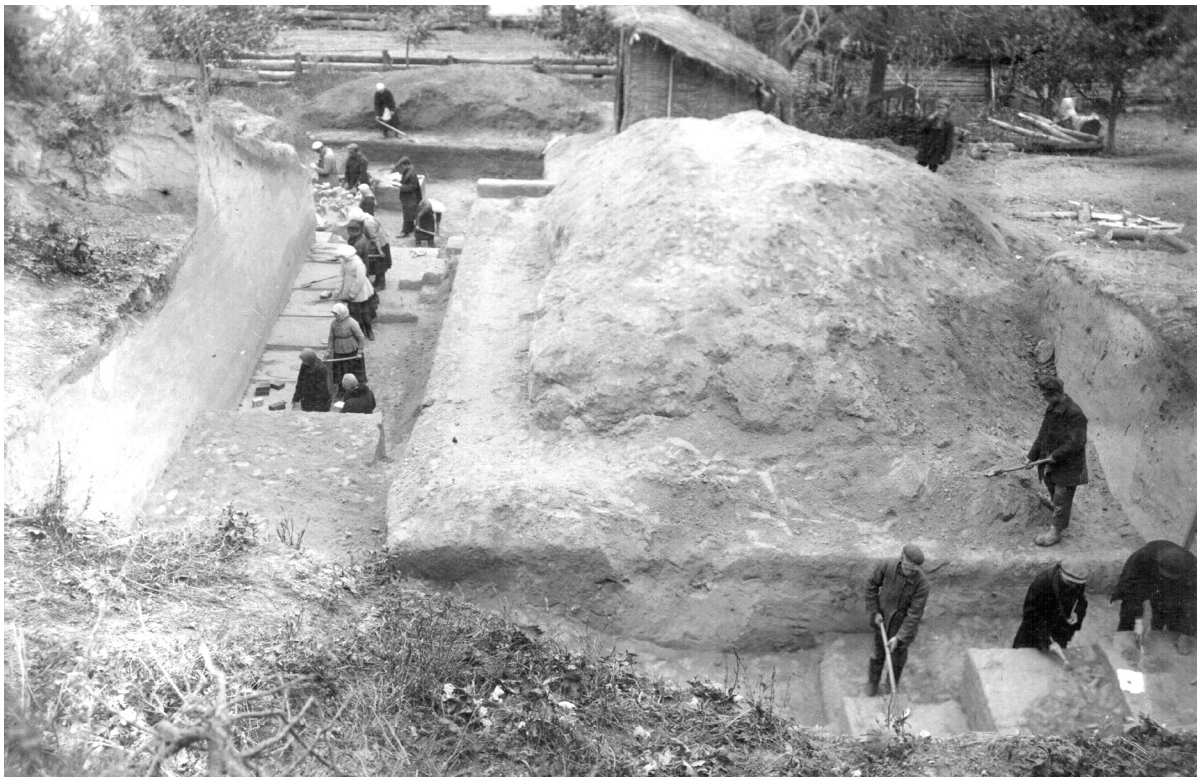

Рис. 3. Фото розкопу «А» 1930 р. під керівництвом М. Я. Рудинського [6]

Польові дослідження Мізина продовжив після Другої світової війни І. Г. Шовкопляс, який зацікавився пам'яткою ще до війни. В іменному фонді М. Я. Рудинського збереглися рецензії тоді ще кандидата історичних наук І. Г. Шовкопляса на працю, присвячену Мізину. І. Г. Шовкопляс високо оцінював якість роботи М. Я. Рудинського та наголошував на потребі її оприлюднення [8].

Нині археологічну колекцію довоєнних досліджень Мізина розкидано між Києвом, Санкт-Петербургом та Харковом. Основна кількість матеріалів із розкопок 1909, 1912–1914, 1916, 1930 та 1932 рр. зберігається у фондах Національного музею історії України (м. Київ). Частина крем'яних та кістяних виробів із розкопок 1908–1909 та 1912 рр. перебуває в Музеї антропології та етнографії РАН (м. Санкт-Петербург), а більшість пам'яток мистецтва – в Національному музеї історії України.

Отже, Мізинська палеолітична стоянка була відкрита 1907 р. та досліджувалась у 1908–1914, 1916, 1930 та 1932 рр. Дослідження Мізина пов'язані з іменами Ф. К. Волка, Л. Є. Чекаленка, П. П. Єфименка, М. Я. Рудинського та ін. Археологи намагалися досліджувати пам'ятку системно, але, на жаль, через брак коштів, втрати

документації та колекцій під час Другої світової війни ми не маємо повної інформації про польові дослідження Мізина 1908–1932 рр. Методика досліджень суттєво еволюціонувала за першу половину XX ст.

Мистецтво Мізинської стоянки в довоєнний період особливо не привертало уваги археологів, що більше цікавилися археологічними об'єктами та крем'яними знаряддями. Так, про мистецтво йшлося в контексті польових досліджень, згадувались окремі артефакти, але комплексної систематизації дослідження не проводилося.

Важливим досягненням було висловлене вперше Л. Є. Чикаленком припущення про наявність у Мізині житлових комплексів. Згодом упевненіше про цей факт писав М. Я. Рудинський, а І. Г. Шовкопляс уже в повоєнний час переконав у наявності жител з кісток мамонтів усю наукову громадськість.

Сукупність фауністичних знахідок, кам'яного інвентарю, давнього мистецтва створили неповторний археологічний комплекс Мізина. Польові дослідження 1908–1932 рр. відіграли значну роль у становленні палеолітознавства в Україні. Тут «виросли» як фахівці та здобули практику такі відомі дослідники доби палеоліту, як П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський та ін.

Список літератури

1. Волков Ф. К. Искусство мадленской эпохи на Украине / Ф. К. Волков // Археологическая летопись Южной Руси. – 1903. – № 1. – С. 15–25.
2. Волков Ф. Палеолитическая стоянка в Мезине, Черниговской губернии (предварительное сообщение) / Ф. Волков // Отдельный оттиск из «Трудов XIV археологического съезда». – М. : Типография общества распространения полезных книг, 1910. – 9 с.
3. Ефименко П. П. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губернии / П. П. Ефименко // Ежегодник Русского антропологического общества. – СПб., 1913. – Вып. 4. – С. 67–102.
4. Колеснікова В. А. Музей (Кабинет) антропології та етнології ім. проф. Хв. Волка / В. А. Колеснікова, І. В. Черновол, А. С. Яненко. – К. : Стародавній світ, 2012. – 87 с.
5. НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 39а.
6. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 9д.
7. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 10а.
8. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 11е.
9. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 11е.
10. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 13а.
11. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 13б.
12. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 13г.
13. НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 17 (2).
14. Поликарпович К. М. Палеолит Верхнего Поднепровья / К. М. Поликарпович. – Минск : Наука и техника, 1968. – 204 с.
15. Рудинський М. Я. Досліди в Мізині в 1930–1932 рр. / М. Я. Рудинський // НА ІА НАНУ. – Ф. 30. – № 11а.
16. Сергин В. Я. Структура Мезинского палеолитического поселения / В. Я. Сергин. – М. : Наука, 1987. – 104 с.
17. Франко О. О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч / О. О. Франко. – К. : Вид-во Європейського університету, 2000. – 378 с.
18. Чубур А. А. Проблемы истории исследований, историографии и источниковедения / А. А. Чубур. – М. : РГСУ, 2005. – 116 с.
19. Яковлева Л. А. Найдавніше мистецтво України / Л. А. Яковлева. – К. : Стародавній світ, 2013. – 288 с.

I. Tseunov

DISCOVERY AND FIRST INVESTIGATIONS OF MIZYN PALEOLITHIC SETTLEMENT

This article consists of information about Mizyn settlement during 1908–1932. Author writes about evolution of field work methods and main features of cultural layer. The archival documents are main sources in this article.

Keywords: Mizyn, Paleolith, mammoth fauna, pit, excavation.

Матеріал надійшов 13.05.2015